

Az osztrák–magyar hadseregből persze nemcsak rutének és csehek dezertáltak, hanem magyarok is. Błoński ismertet egy esetet, amikor Tamássy tábornok – tisztjeinek nyomására – kénytelen megkegyelmezni egy azelőtt hősiesen harcoló dezertőr honvédeknek.

Az erődrendszer feladására március 22-én került sor. Az előző napon ellőtték a tüzérség lőszerkészletét, tönkretették a fegyvereket, majd felrobbantották az egyes erődöket. Miközben 117 000 altiszt és közlegény, valamint 2500 főtiszt és törzstiszt vonult fogságba – jelentős részben magyarok – az orosz hadsereg az épségben maradt városon kívül csak a romhalmazzá vált erődöket tudta megszállni.

Ez utóbbinak köszönhetően a harmadik, immáron német és osztrák–magyar ostromzár csak két és fél hétig tartott. Przemysl a golicei áttörést követően június 3-án szabadult fel. A bevételért 6500 embert veszítő központi hatalmak június 6-án díszszemlét tartottak, miközben a várostól keletre még dörögtek a fegyverek.

Jacek Błoński munkájához kizárólag lengyel nyelvű szakirodalmat, dokumentumgyűjteményeket, emlékiratokat használt, gazdagon merítve a korabeli przemysl-i sajtóból is. Írásai színesek, izgalmasak. Beavatják az olvasót a város hetvenéves – s ezen belül kiemelten az I. világháborús – történetébe. A könyv lefordítását megfontolandónak tartom. A korszak és a város iránt érdeklődő magyar olvasó, de a korszakkal foglalkozó történész is haszonnal forgathatja.

Kovács István

TRAIAN SANDU

UN FASCISME ROUMAIN. HISTOIRE DE LA GARDE DE FER

(Perrin Paris, 2014. 494 o. ISBN 978-2-262-03347-7)

Aktuális könyvet írt a Vasgárdáról Traian Sandu, a Sorbonne tanára. Művének főcíme *Egy román fasizmus* – határozatlan névelővel; azért pontos a cím, mert több fasiszta mozgalom közül éppen a Vasgárda, másképpen a Szent Mihály Arkangyal Légio vált történelemformáló erővé. Nemcsak egy az európai fasizmusok közül, hanem a német és az olasz után a legjelentősebb. Ebben van valami rejtélyes, hiszen 1937 decemberében az *Angyali üdvözlés* című lap okkal hirdette: „Öten voltunk” – „Egymillióyan vagyunk” – „Az egész ország leszünk”. A múlt és jelen idejű állítás igaz, a prófécia viszont nem vált valóra, bár – egy időre – hatalomra jutott a Mozgalom, igaz, azután, hogy vezérkarát lefejezték, s a kormányzásban való négy hónap részvétel után likvidálták. Hogyan történt?

Traian Sandu a Légio alapításától a kormányba kerülésig követi a fejleményeket, a legionárius doktrínát, a vezér karizmaképzésének technikáit, a mozgalom szervezetét és társadalmi bázisát elemzi, a legionárius kormányzást és annak csődjét, a mozgalom újabb üldöztetését, hordozóinak utóéletét mutatja be. Az interpretációs keret kialakításában elsősorban Roger Griffin szemléletére alapozott: a fasizmus palingenetikusan ultranacionalizmus, valamint többször is hivatkozik Roger Eatwell karizma-felfogására. A téma feltárása során Traian Sandu minden eddigi monográfiánál nagyobb levéltári anyagot mozgat meg. Teheti ezt azért, mert időközben Ioan Scurtu irányításával nyolc kötetnyit válogattak a levéltári forrásokból. Igaz, a Codreanu-peranyagban található iratokból nem közöltek forrást, és ezt Sandu sem nézte át. Hiányolom Ioan Hudiță, Maniu bizalmasának naplóit, amelyek közül egyet sem említ, és C. Argetoianu naplóiból is többet lehetett volna idézni (igaz, utóbbi inkább csak szórakoztat a maga gunyoros helyzetmegítéléseivel). Ugyanakkor kétségtelen, hogy eddig ez a legteljesebb és legkorszerűbb Vasgárda-monográfia, nincsenek benne sánda kiszólások.¹

¹ Mint például az egyik 1997-es – valóban nagy anyagot megmozgató – monográfiában, amelynek szerzője Codreanu egyik felmenője, Agafia, apai nagymama magyarságával magyarázza Codreanu vérengző természetét: *Zamfirescu Dragoș*: Legiunea Arhangelul Mihail. București, 1997. 52. o.

Kétségtelen, hogy a főszereplő, Corneliu Zelea Codreanu, a „Kapitány” nélkül elképzelhetetlen a mozgalom sikeressége. Rejtélyes alak, keveset tudunk róla. Elsősorban csak azt, amit saját magáról elárult. Hagiográfiája hatalmas, de nem készült róla megfelelő színvonalú életrajz, melynek elsősorban a forráshiány az oka. A kortársak közül egykori iskolatársa, Petre Pandrea gyürkőzött neki, hogy életrajzot – melyből a továbbiakban bővebben idézek – írjon róla, először a háború után, aztán a börtönben, ahol volt alkalma legionárius cellatársaival eszmét cserélni. Bár a börtönben nőről nem illett, sőt – íratlan törvény szerint – tilos volt beszélni, a Kapitány öccse, Cătălin és egyik közeli munkatársa, Victor Vojen elpletykálta, hogy Victor Silaghinak viszonya volt a Kapitány feleségével. Összehívták a legionárius becsületbírósgát, amely még meg akarta ölni Silaghit, mert „a csúnyácska ribanc” besározta a Kapitány eszményeit. A tett rossz fényt vetett volna a Mozgalomra, az ügyet eltussolták. Pandrea szerint a botránynak és annak, hogy Ioan I. Moța a Kapitány nővérét, Iridentát már úgy vette feleségül, hogy azt A. C. Cuza, az antiszemitizmus prófétájának a fia már teherbe ejtette, nem maradt következmények nélkül: „Ezek az erotikus kalandok a nemzeti politikában katasztrofális szerepet játszottak, beteges személyiségeket dinamizáltak, és beteges ideológiai irányzatokat hoztak létre, amelyekben a bosszúvágy az elleplezett reménytelenséggel félelmetes és szörnyű robbanásokhoz vezetett.”

Az ehhez hasonló történeteket elhagyva további sikamlós területre jutunk. A fasiszta vezérek jellemzésénél óvatosan kell fogalmazni, a pozitív tulajdonságaikról szóló megnyilatkozásokat nem szívesen említjük, vagy csak megszorításokkal, nehogy részre hajlás legyen a vád. Sandu is kerüli a verifikálhatatlan történeteket, felfogását tökéletesen tükrözi munkája első fejezetének címe: *Codreanu, a háborús nosztalgia által színéváltozott középszerűség: miként gyártanak karizmatikus főnököt*. A méltányosság kedvéért hozzá lehet tenni, hogy a Kapitány első sorban önmaga valószínűleg is megvallva – korlátoznak, tanulni nem akaróknak, mániákusnak, mozgáskényszeresnek tartotta, ugyanakkor mindenekelőtt jó szervezőnek, aki a játékokban nem ügyességével, hanem szenvedélyességével tűnt ki, és állt az egymással versengő diákcsoportok élére. Sandu jelzi, hogy Codreanu 18 éves korában elvégezte a botoșani-i katonaiskolát, de minősítését már nem idézi. Ebben egyébként az szerepel, hogy nagyon jó őrmester lesz; a minősítő elővigyázatosságára jellemző továbbá, hogy e ténny úgy állította be az egyik – egyébként kiváló – munka, hogy nem minősítettek tábornokságra alkalmasnak.² Nem tudjuk azt sem, hogy 18 éveseket hogyan szoktak már előre „tábornokságra minősíteni”? Kérdés az is, hogy miért nem folytatta katonai tanulmányait, miért tanult inkább jogot, ő, aki a jog fölé helyezte magát. Vajon azért, mert a katonai hierarchiában nem tűrte saját alárendeltségét? A minősítésből mellőzött tények az idézett műből: „nagyon intelligens”, magatartása példás, vérmérséklete szangvinikus, jelleme szelíd. Pandrea szerint lelki sérülések érték (például a nagyobbak taknyosnak nevezték), amiket felváltva bosszúban és bűnbánatban élt ki – ez nem jellemezte a fasiszta vezéreket, akik amúgy rendkívül szívélyesek tudtak lenni magánkörben, ahogy Codreanu is. Egy példa: 1938 elején három óras interjút adott annak az angol zsidó újságírónak, akit bukaresti zsidó ismerősei óvtak attól, hogy felkeresse a zsidófaló gyilkost. Aggódtak életéért, de Codreanu nagyon barátságos volt, miközben kifejtette: „Meg kell semmisítsük a zsidókat, mielőtt ők semmisítenek meg minket,” és ezért „az utolsó zsidónak is el kell hagynia az országot”. Azt is elmondta, hogy hatodik érzéke van ahhoz, hogy bárhol megismerjen egy zsidót, és ilyenkor elfogja valamiféle borzalom. „Szeretem Önt” – mondta neki, adott neki egy képet, és miután megjelent az interjú, könyvét e szavakkal dedikálta neki: „Sok szeretettel korrekt újságírói magatartásáért”. Ezek után jogosan jegyezte meg az újságíró: nem tudja megfejtetni „a zsidóverő gyilkos” irányában tanúsított „barátságos magatartás rejtélyét”. A nagyobbik rejtély, hogy a Kapitány meg volt elégedve az interjúval, amit némi borzongás nélkül ma aligha lehet olvasni.³

Visszatérve a monográfiára, Sandu mellőzi az ehhez hasonló történeteket, a vezéri karizmát állítja előtérbe. Ez ma a faszizmus-irodalom kedvenc vesszőparipája: korábban is éltek a Max Weber által felvetett fogalommal. Amikor Ion Negoițescu, a mozgalomból kiábrándult és kigyógyult irodalmár az ugyancsak kiábrándult és kigyógyult másik irodalmárt, Ion Chinezcut arról faggatta,

² Francisco Veiga: *Istoria Gărzii de Fier 1919–1941*. București, 1993. 51., 324. o.

³ A. L. Easterman: *King Carol, Hitler and Lupescu*. London, 1942.

hogy Codreanu írásainak kínosan alacsony színvonal mellett miként képzelhető el, hogy olyan gondolkodók, mint Eliade, Cioran, Noica „a Kapitány ideológiájának áldozataivá váltak”, ez volt a válasz: a karizma. Nagy-Talavera Miklóst, a magyar zsidó gyermeket annyira megbabonázta a lovas Codreanu jelenése, hogy később még a karizma szót sem tartotta megfelelőnek a Kapitányból áradó varázserő jellemzésére. Sandu a historiográfiai liturgiának megfelelően módszeresen használja a karizma kifejezést, s még bonyolítja is. Például Codreanút idézi, aki szerint nem programokra van szükség, hanem emberekre: „Programokat kerestek? Azok a sokaság valamennyi ajkán találhatóak. Inkább embereket kerestek.” – A kommentár: „A karizmatikus alkímia kontextusában nem lehetne jobban kifejezésre juttatni a társadalom várakozásai és a fasiszta főnök ajánlata közötti ideológiai képzetet.” – Ezzel megint csak egy rejtélyhez értünk, hiszen karizma, alkímia rejtélyes jelenségek. Nichifor Crainic, aki kezdetben Codreanu egyik mentora volt, majd a királynak és Antonescunak is propagandaminisztere, kommunista börtönök lakója, végül a külföldi románok megnyerését célzó nacionalista kommunista propagandaportal munkatársa, úgy emlékezett, hogy a fiatalokat nem is érdekeltte, mit mond a Kapitány, mondván, eszméik nekik is vannak, csak látni akarták Őt és hinni benne. Míg Mussolini és Hitler maguk teremtették meg a nacionalista pszichózist, Codreanunál fordítva történt, ő ennek a lelki állapotnak a terméke lett. „Ereje a kiontott vérben és a hallgatásban rejtett,” mert „ha beszélt, olykor mondott valamit, de ha hallgatott, akkor mindent elmondott.” – Megvallom, néhány ilyen idézetet szívesebben láttam volna Sandu szövegében, mint a sok okfejtést a karizmáról. Ugyanakkor találó Sandunak az a kitétele, hogy a fiatalok tömegei a gazdasági és társadalmi kilátástalanság előtt a karizmatikus hipnózisba menekültek. Sandu könyvében megvan az egészséges egyensúly a tényközlés és a karizmára, valamint a palingenezisre utaló okfejtések között.

A tények dokumentumai elsősorban a titkosrendőri jelentések és Codreanunak, valamint híveinek a megnyilatkozásai. A mozgalom saját iratanyagát többször is megsemmisítette. Csak az maradt meg belőle, amit a nyilvánosságnak szántak. Igaz, a titkosrendőri jelentések informátorai Codreanu belső köréhez tartoztak, de ezt valószínűleg maga a Kapitány tudta a legjobban, és az esetek többségében maga üzent nekik. Nem egyszerűen csak szónoki képességeinek a hiánya magyarázza tehát a hallgatás kultuszát. Jellemző, hogy csak egy rövid hangfelvétele ismert, a többi megsemmisítették.

Codreanu valójában a tettek embere volt. A világháború utáni jászvásári kommunista tüntetések letörésében tűnt fel, majd az 1922–23-as antiszemita diáktüntetésekben. Majd miután Románia alkotmányba foglalta az állampolgári egyenlőséget, és ezzel emancipálta a zsidókat, ezt megtorlandó, Codreanu mintegy ötdömögával merényleteket célzó összeesküvést szőtt miniszterek és zsidó rabbik ellen. Igazában Ioan I. Moța volt a szervezkedés lelke, és miután börtönbe kerültek, ő akarta lelőni az árulót, aki egyébként csak elfecsegte, hogy mire készülnek. Moța, a papji legnagyobb sajnálatára, csak megsebesítette áldozatát. Codreanunak pedig bizonyítani kellett, ha az élen akart maradni. És bizonyított: lelőtte a jászvásári rendőrfőnököt, akit zsidóbérencnek tekintettek, mert keményen megtorolta a zsidóellenes kihágásokat és Codreanút is elverte. Paradox módon ezzel a tettével vált országos hőssé. Sandu szerint több mint 19 000 ügyvéd ajánlkozott a védelmére – az adat Codreanu önéletrajzából való –, csakhogy a védő kifejezés félrevezető, mert az valójában védelemre jelentkező tanút jelent. Eleve összesen 14 000-re rúgott az ügyvédek száma egész Romániában, s a 19 000-es szám még tanúnak is sok. Kétségtelen, a tett megalapozta az immár 25 éves ifjú karizmáját, aki maga is az ügyvédi mesterséget választotta, bár csak ritkán gyakorolta azt. Az A. C. Cuza vezette antiszemita Nemzeti Keresztény Önvédelem Ligájának lett a tagja.

Sandu szerint Codreanu és Cuza a zsidókérdésben hasonlottak meg. A hagyományos felfogás a kérdésben talán közelebb áll a valósághoz. Codreanu paramilitáris szervezetet akart, Cuza nem akart konfliktusba kerülni az államhatalommal. Elég volt bejutnia a parlamentbe, és ott szellemeskedni. Egyetemi tanári és képviselői fizetéséből nagyon jól élt, akadémikus is lett, bár tudományos munkássága összeplagizált, közgazdaságának minősített – antiszemita – fércművekből áll, teológija pedig az *Őszösvetség* és Jézus zsidóságának tagadásából. Hogy megszabaduljon Codreanutól és Mojtától, némi pénzzel Grenoble-ba küldte őket tanulni. Moța doktorált, de Codreanunak nem ment olyan jól, haza szólította a harci helyzet.

1927-ben megalapították a Szent Mihály Arkangyal Légiót, melynek a Vaszgárda 1930-tól más szélsőjobboldali csoportokat is felölélő fedőszerve lett volna. Végül a kettő összeolvadt. Pandrea szerint a verekedésektől terhes román közéletben a minőségi fordulatot a gárda tette meg: „a bottól

a revolverig.” Csakhogy nem vaktában lövöldöztek. Igaz, Nicolae Totu lelőtt egy zsidó diákot, aki kifogásolta, hogy egyik tanára megalázza a zsidó diákokat. Emil Șiancu lelötte Tischler Mórt, mert az – úgymond – elrabolta a románok erdeit. Ezek az elemek hamar meg is találták aztán helyüket Codreanu mellett. Talán érdemes lett volna az eset kapcsán bőven kitérni arra, hogy a „keresztény” diákok nagyváradi országos kongresszusuk alkalmával 1927-ben miként verték szét a zsinagógát, dúltak fel boltokat, nem is beszélve egyéb tetteikről. Codreanu figyelte és tanulékony volt, észrevette, hogy a látványos botrányokozás nem lehet hatékony eszköz céljaik eléréséhez. Hiszen az ügy nemzetközi megütközést keltett, ami mellett csekély elégtétel lehetett, hogy az ellenzéki román sajtó a liberális kormányt vádolta a diákszenvedélyek kanalizálásával. Codreanu a továbbiakban ehelyett a felvonulásokat választotta, olyan szegény vidékeken, ahol antiszemita propagandával lehetett fel-tűnést kelteni.

A messianizmus légkörének kialakítása a helyzethez mérten tökéletesre sikerült. A forgatókönyv a következő volt: a legionárius lovasok egy-egy faluban összehívták az embereket, és közölték, hogy „mindjárt jön, akinek jönnie kell”. És Codreanu jött, fehér lovon, hallgatagon, legfeljebb olykor mondott egy-két mondatot. Igazán akkor hatott közönségére, ha hallgatott, miután a prefektus megtiltotta neki a beszédet. Valós történet, hogy Codreanuval az élen lovasok vonultak fel, akiknek mellére fehér keresztet varrtak – mindezt Vaida Voevod, a Maniu kormány belügyminisztere engedélyével. – Vaida tárgyalásokat folytatott is Codreanuval, mert a Vasgárdát alkalmasnak tartotta antikommunista erődemonstráció fitogtatására, és úgy vélte, hogy az irányukban tanúsított engedékenységgel saját befolyása alá tudja vonni a szervezetet.

1931-ben néhány legionárius bekerült a parlamentbe. 1933-ban a kommunisták komoly sztrájkokat szerveztek, Codreanu felkarolta a munkások követeléseit. A Vasgárda, miután komolyabb értelmiségiek is csatlakoztak, már nagyobb erőként jelenhetett volna meg a parlamenti választásokon, ha a liberális miniszter, Ion Duca be nem tiltja a szervezetet. – Válaszként lelőtték őt. Codreanu megúsza a felelősségre vonást, még idejében elrejtőzött; majd a hadbíróság felmentette. A királynak, bár nagyon megijedt az eset kapcsán, jól jött a gyilkosság, mert Ducát gyűlölte, és utána maga is megpróbálta lekenyerezni a Gárdát. Hagyta, hogy fedőpártot alapítsanak *Mindent a Hazáért* névvel, hagyta, hogy kiépítsék hálózatukat, amit aztán végül is betiltott, mert kiderült, hogy Codreanu egyfajta valóságos ellentársadalmat épített ki. A király anyagilag támogatta a marosvásárhelyi diákkongresszust azzal a feltétellel, ha zsidó származású élettársa elleni fenyegetésekkel felhagy. – Nem tették. Viszont a Vasgárda egyre fenyegetőbb erővé vált. Két harcosa életét vesztette Spanyolországban – temetésük országos diadalúttá sikeredett. És ami a legsúlyosabb politikai lépés volt, a király felajánlotta Codreanunak a miniszterelnökséget, cserébe a kapitányi tisztért. A „tranzakció” aztán mégsem jött létre, a király fő kapitalistája, Malaxa szerint ezzel aláírta halálos ítéletét. Sandu szerint amíg Hitlert taktikai hajlékonyság jellemezte, Codreanu képtelennek bizonyult a kompromisszumra. Ezzel szemben úgy vélem, racionálisan döntött. A Kapitány jól mérte fel, hogy mozgalmal nem képes a hatalom részleges gyakorlására, ha elfogadja a csábító ajánlatot, a király „elhasználja” őket, mint ahogy valamennyi pártot elhasznált.

Codreanu teljes hatalmat akart, és az alkalmat várta. Az 1937-es választásokon a mozgalom fedőpártja a harmadik helyen futott be, és ezzel felborult a hagyományos párturalom. A királynak a Nemzeti Parasztpárt vezetőjét, Maniut kellett volna kineveznie miniszterelnöknek, és új választásokat kiírnia, ha tartotta volna magát a hagyományhoz. Csakhogy Maniu a királyt legérzékenyebb pontján sértegte meg, amikor szeretője eltávolítását követelte, ami az uralkodót érzékenyebben érintette, mint a parlamenti demokrácia követelése. Emellett Maniu a Vasgárdát is fel akarta használni, amikor a választások előtt megneemtámadási szerződést kötött Codreanuval. Ezzel némileg szalonképessé tette a Kapitányt. Csakhogy amíg ez többször is elmondta, hogy mihelyt hatalomra kerül, 48 órán belül csatlakozik a Berlin–Róma tengelyhez, addig Maniu a totális diktatúrával szemben a parlamentáris demokrácia és a nyugati orientáció mellett tett hitet. A király saját diktatúráját vezette be. Tegyük hozzá, Neller Máttyás, a kor kitűnő magyar újságírója, okkal tette szövé, hogy ha a liberálisok a Magyar Párttal szövetkeznek, megszerezhették volna a többséget.⁴ A politikai játék vége Codreanu letartoztatása lett, egy szálnalmas koncepció perben tízévi börtönre ítélték, majd 1938. novemberének végén királyi parancsra meggyilkolták.

⁴ Neller Máttyás: Goga tündöklése és bukása. *Magyarország*, 33. (1938. február 11.)

Életének vége szakadt, de karizmája legitímálta a mozgalmat. Sandu szerint Codreanu frazeológiája morbid és triumfalista. Pandrea mélyebbre tekintett, amikor Codreanu stílusát „végtelenül érzelgős – bestialításokkal kiegyenlített – tragikus lírikumként” jellemezte, és úgy vélte „a Vasgárda kimérának vagy titoknak tűnik, ha nem Corneliu Z. Codreanu szervező tehetsége felől próbáljuk értelmezni.” Sőt, a szervezés mellett Codreanu tehetsége, „egyedül valódi tehetsége” a körleveiben nyilatkozott meg. Riasztó olvasmányok, de ama bizonyos alkímia termékei. Van abban is némi alkímia, ahogyan Codreanu írásaiban saját élethelyzeteit és „tanításait” evangéliumi áthallásokat keltve adta elő – mint ezt Sandu gondosan bemutatja –, hiszen ez is része a karizma kialakításának. Ebből élt Codreanu utódja, Horia Sima is, akit kifejezetten antikarizmatikus figurának tekinthetünk. Jó tollú vulgarizátor, de írásaiból hiányzik az, ami Codreanu beszédmódjában hathatott a tömegekre. Sandu szerint Sima ügyes politikusnak bizonyult. A szerző okosan kerüli a codrenisták és a simisták vitáját. Márpedig az előbbieket egyenesen Simát teszik felelőssé Codreanu likvidálásáért, mert hiába intett nyugalomra a bebörtönözött Kapitány, Sima olyan terror akciókat szervezett, amelyekkel csak kiprovokálta azt, ami bekövetkezett. És a karizmatikus vezető helyére feltornászta magát az antikarizmatikus terrorista, aki valahogyan mindig mindent megúszott. Sandu szerint Sima „nagy húzása” abban állt, hogy német kapcsolatait eltűlozta, és ezzel a király előtt is jelentősebbnek tüntette fel magát a valóságosnál. Kérdés, vajon nem a titkosszolgálat építette őt be? Németország egyre sötétebb árnyékában és egyre erősebb gazdasági befolyásának hatására Moruzov, a dörzsölt kémfőnök és a király is egyre inkább érzékelt, hogy lassan véget kell vetni a semlegesség politikájának. Nyugatnak nincs elég ereje Németország ellensúlyozására, és ennek a szovjetellenes háborúhoz szüksége van Romániára – mármint az ország kőolajára és gabonájára. Ezért miután 1940 elején a román határőrség Simát elfogta, Moruzov megkötötte vele az alkut, és a király a kormányba is bevette, a letartoztatott legionáriusokat pedig szabadon engedték, mármint azokat, akik túlélték az üldözéseket.

1939 szeptemberében ugyanis egy gárdista kommandó lelőtte Armand Călinescu miniszterelnököt, hogy megtorolja Codreanu meggyilkolását, melyre válaszként ítélet nélkül mintegy 300 legionáriust lőttek le, és a tetemeket közszemlére tették ki. A királynak 1940 tavaszán már engedelmeyeket kellett tennie Németország felé. Sima viszont Besszarábia szovjet visszafoglalása után eltűnt, és a várható bécsi döntés ellen agítált, úgy tüntetve azt fel, mint a királyi politika következményét. Puccsot szervezett, ami természetesen hamvába holt. De Antonescu tábornok végül is a királyt arra kényszerítette, hogy fiának, Mihálynak adja át a trónt, és mivel szüksége volt tömegtámogatásra, Simát és a Vasgárda maradékát előszedte, s megalkották a nemzeti-legionárius államot.

Bekövetkezett, amit Codreanu jól érzékelt. A mozgalom túllépett rajta. Sandu idéz tőle egy találó megjegyzést: a király emberének tudtára adta, hogy már nem tudja megállítani a fiúkat. Viszont a hatalomra került fiúk hamar kiviselték magukat. Mindenki, aki rokonszenvvel adózott nekik, mélyen megkönnyebbült, amikor Antonescu felszámolta a Vasgárdát. Öröksége ugyanakkor megmaradt. Sandu találóan jelzi a Ceaușescu-féle nacionálkommunizmus és a legionárius totalitárius elgondolások, valamint hatalmi technikák közötti hasonlóságot: népi diktatúra, körülhatárolt, de állandó mozgásban tartott elittel. Codreanu is váltogatta alfőnökeket, nehogy valamiféle regionális klientúra alakulhasson ki, és ez megfelelt annak, amit Ceaușescu a káderek rotációjának nevezett. 1964-ben amnesztiában részesültek a vasgárdisták, és jó néhányan közvélemény formáló pozícióba kerülhettek.

Sandu egyik alaptézise az, hogy a Vasgárda nem vallásos mozgalom, mint azt például a fasizmus-kutató, A. Hillgruber állította. Normális, euroszinkron fasizmusról van szó. Tökéletesen beleillik a palingenetikus modellbe. A Kapitány könyvének 1972-es francia fordítása ebben a vonatkozásban jobb, mint az eredeti. Amikor a román szövegben arról van szó, hogy a zsidókérdés megoldása komplexebb, mint azt Cuza képzeli, nos, ez után a mondat után még a francia fordító is – meghosszabbítva a gondolatmenetet –, hozzá tette, hogy ez a megoldás „szorosan kapcsolódik morális megújulásunkhoz”. Ugyanakkor kirajzolódnak a legionarizmus eredeti jellegzetességei, amelyek a román fejlődésből adódtak. Például abból, hogy – Sandu szerint – az államfő, a király egyben egyházfő is volt. Így miközben a Vasgárda instrumentalizálta a vallást és sok papot megnyert, a hivatalos egyház mindig a királyi akarathoz igazodott. A mai fasizmus-kutatás feltárta azt, hogy a nyugati fasizmusok is igyekeztek a kereszténység nyelvén beszélni, sőt Hitler is, miközben megfelelő működési teret engedett Himmleréknek, akik a katolikus egyház és a kereszténység

felszámolására készülődtek. Mussolini viszont a katolicizmus olyan használatára, mint Codreanu a román ortodoxiáéra, nem is gondolhatott. Hitler Németország felekezeti sokszínűsége miatt csak ökumenikusabb jellegű megnyilvánulásokat engedhetett meg magának. A legionarizmus sajátosságaként jelenik meg az is, hogy oly kiváló fiatal értelmiségi gárdával rendelkezett. Igaz, M. Polihroniadét nem nevezném „ragyogó”-nak, mint ahogyan ezt Sandu teszi. Széljáráshoz igazodó karrierista volt, aki úgy vélte, gyorsan bársonyszékbe emelkedhet a jobboldali dagállal. Külügyi elemzései laposak, és a Kapitány jól kiismerhette, ugyanis néhányszor megalázta, hadd tanuljon egy kis szerénységet. Arra ugyanakkor nem volt tere a szerzőnek, hogy Cioran eredetiségét részletezze, az extázis és a szkepszis összefonódását.

A Vasgárda történetének egyik tisztázandó kérdése a hitleri Németországhoz való viszony. Korábban állandó német befolyást és pénzügyi támogatást feltételeztek. (Tették ezt magyar kortársak is, mint például Bajcsy-Zsilinszky Endre. Ennek oka az lehet, hogy nem tudták másképpen megmagyarázni a Légio térhódítását.) Armin Heinen már tisztázta, hogy jelentős mértékű náci pénzek Codreanu idejében nem jutottak el közvetlenül a Vasgárdához. Inkább Gogát és Czuzát támogatták. Codreanun nem tartották komoly szövetségesnek, bár meggyilkolása heves reakciót váltott ki Hitlerből. Sandu maga mindezt elfogadja, de arról ír, hogy a náci szervek közvetlen nyomást gyakoroltak a legionáriusokra, hogy a többi szélsőjobboldali román erővel fogjanak össze – sajnos ehhez a kitételéhez nincs jegyzet, nem dokumentálja állítását. Bár feltehetően Moța és a Welt-Dienst levélváltására utalhat a szerző, arra, ahogy Codreanu barátja – a náci fúziós elképzelésekre válaszként – kifejtette, az összefogás csak elhasználná a Vasgárdát. Amikor viszont a Vasgárda hatalomra került, a náci államvezetés Antonescut támogatta, mert rendre és kőolajra volt szüksége, a legionáriusok pedig a maguk forradalmával ezt nem tudták biztosítani. A leglátványosabb akciójuk a jilvai börtönben a Codreanu meggyilkolása miatt felelősnek tartott mintegy 64 politikai fogoly lemészárlása volt. Ezt Sandu szerint „a Kapitány és tizenhárom társának földi maradványai előtti lázadás” váltotta ki. Csakhogy a gyilkosságokra még akkor kerítettek sort, mielőtt a börtönudvaron a tetemeiket sikerült volna kiásní. Valójában attól tartottak, hogy Antonescu bíróság elé állítja a foglyokat, és akkor a bosszú elmarad, márpedig a bosszú tartotta össze a Vasgárdát. Emellett féltek attól, hogy olyan személyek, mint a sokat tudó Moruzov – akit elsőként gyilkoltak meg – beszélni fognak. Miután 1941 januárjában Antonescu leszámolt a Vasgárdával, Sandu szerint 1940 augusztusáig 13 400 legionáriust tartoztattak le – az általa hivatkozott forrás szerint csak 6410-et. Egy másik – általa nem hivatkozott – kimutatás összesen 10 617 olyan személyt tart nyilván, akit 1940–1944-ben tartoztattak le a kommunistákkal együtt. (Utóbbiak száma 2200–2300 körül lehetett.) A Vasgárda tiszavirág életű (fél)uralma Sandu szerint a hagyományos elitek hegemóniáját jelzi a fasiszta–populista forradalmárok fölött. Viszont kétségtelen, előkészítették az utat a kommunista forradalmárok számára.

A kommunisták és a fasiszták sokat tanultak egymástól. Ceaușescu immár az államhatalom birtokában valósíthatta meg a homogenizáció eszményét és a káderek rotációját, mint említettem, a helyi vezetőkét úgy váltogatta, mint Codreanu, nehogy helyi klientúra alakulhasson ki. Tisztelőik mai is tevékenyek; Sandu szerint Corneliu Vadim Tudor 1999 januárjában a bányászok mozgósításával már-már a polgárháború szélére sodorta Romániát.

Munkája utolsó fejezetében arra keresi a választ Traian Sandu, hogy mi újat hozott a levéltári kutatás, és azok eredménye miként erősíti meg az eddigi fasizmus-elméleteket. Mindenekelőtt azt, hogy a Vasgárda euro-szinkron jelenség, ami már az elmúlt években elfogadott ítélet, szemben a korábbi nézetekkel, amelyek vagy azt vallották, hogy sajátos vallásos mozgalomról van szó, vagy az európai fasizmusok utánzásáról. Ami a részleteket illeti: a titkosrendőrséget beépített emberek szinte mindenről értesítették, amit Codreanu bizalmasaival megbeszélt. (Ezzel szemben okkal feltételezhető, hogy ezzel Codreanu is tisztában volt, és ezért eleve olyasmiket is mondott, amit üzenetnek szánt. Fontosabb döntéseit nem beszélte meg, legalábbis több vezető legionárius később a kommunista börtönökben az átnevelés során ezt vallotta.) És miután a vasgárdisták többször is megsemmisítették levéltáraikat, a forrásbázist csak a belügyminisztériumi és titkosrendőrségi iratanyag alkotja. Ennek alapján lehet követni azt, amit a mozgalom a nyilvánosság terén és a hatalom megszerzése érdekében cselekedett és tervezgetett. Mindvégig kitapintható valamiféle ingadozás abban a kettős törekvésben, hogy egyrészt ütőképes elitet szervezzenek a gyors hatalomátvétel érdekében, másrészt a hatalom felé lassabban haladó tömegmozgalmat hozzanak létre.

Adódik a kérdés: hogyan ítélte meg a legionárius mozgalmat a többi politikai szereplő és hogyan ítélnék meg mi, a mából visszatekintve? Sandu szerint három megközelítési forma különíthető el ebben, mondhatnánk, három paradigma. Ezek valamiféleképpen megmagyarázzák a Vasgárda stratégiáját, taktikáját és azt, hogy Codreanu időnként miért dicsőítette a halált úgy, hogy az már Hitler – Ian Kershaw szavaival – halálvágyához volt hasonlatos, máskor pedig miért jóslgatott közeli vagy viszonylag közeli győzelmet. Az utilitarista szemlélet a mozgalmat saját céljaira akarta felhasználni. Tătărescu miniszterelnök (1934–1937) például a kommunizmus gátjának állította be a Vasgárdát, a király pedig „a legjobb példa a legionarizmus természetének félreértésére”. Haszonélvezője lett annak, hogy egyik hajdani ellenfelét, Duca miniszterelnököt három gárdista meggyilkolta. Az utilitarista szemlélet a mozgalom homlokzatára figyelt, a jelszavakra: állam, király, vallás; és elfogadta a mozgalom politikát tagadó spirituális, nevelő jellegét. Holott Codreanu és társai mindig is egyszerre képviselték a mozgalom két dimenzióját, a spirituális és a politikait. A külső megközelítés a Vasgárda hosszú távú indoktrinációs tevékenységét részesei előnyben. A mozgalom és a párt kettősségét instrumentális manővernek tekinti, melynek célja a belső kör megtartása a gyors hatalomra kerülés ígéréssel. A fasiszta célokat ugyanakkor jól artikulálták, anyagi jólétet nem ígértek sem a parasztoknak, sem a munkásoknak, csak méltóságot. Codreanu megértette, hogy a szakítás az autoriter jobboldallal végzetes lehet számára. Az eddigi ellentmondások feloldását célozza a harmadik megközelítés, az empatikus, „belülről” való megértés, amely antropológiai szempontból igyekszik megérteni a mozgalom térhódítását: mint új hitet, új korszak ígését, a hagyományos struktúrák – család, vallás, iskola – új tartalommal való megtöltésével. Codreanunak pedig vigyáznia kellett, nehogy fedőpártjának vezetői hagyományos erőknél kötelezzék el a pártot, mint ahogyan erre Gheorghe Cantacuzino generális képes lehetett volna, illetve nehogy utóda, G. Clime túl radikálisan lépjen fel. A levéltári dokumentumok fényt derítenek arra, hogy a hatalom emberei mennyire értették meg a mozgalom misztikus természetét, elsősorban a titkosrendőrség és a rendőrség vezetői, akik az első vonalban kerültek szembe a faszizmussal. Könyve végén Sandu is azt hangsúlyozza, hogy Codreanu számára a manőverezésben éppen mozgalmának hazai és nemzetközi súlya jelentette a fő problémát. Olyan erőt képviselt, amelytől a király csak a legbrutálisabb módon tudott megszabadulni. Míg Hitler és Mussolini az utcát és a falvakat terrorizálta, hogy aztán kiegyezzen a meggyengült jobboldallal, Codreanu a politikai osztály terrorizálásával kezdte. De amikor Károly királlyal szemben alkotmányos érvekkel lépett fel, kettős csapdába esett, hiszen maga gyengítette a demokratikus rendszert. Öröksége túlélte őt, a társadalmat a kommunisták mozgósították a totalitárius ideológiával, a nacionálkommunizmus pedig egykori legionáriusokkal is megkötötte a maga alkuját.

Traian Sandu a faszizmusról szóló reflexív történetírás lehetőségeit magas fokon kimerítette, elsősorban Eatwell, Griffin, Emilio Gentile munkáit idézi, és akár ezek, ő is kerül a faszizmus patológikus jelenségként való minősítését, holott François Furet és Pierre Rosanvallon a demokrácia patológiájaként jellemzi a faszizmust. Ugyanakkor ennek megfelelően Sandu is szól a fasiszta hipnotikus állapotról. Munkája azt is érzékelteti, amit Angelo Tasca 1938-ban írt: a faszizmust akkor határozzuk meg a legjobban, ha megírjuk a történetét. Viszont ha a faszizmusról olvasunk, újra és újra beleborzongunk, amikor a *conditio humana* egy-egy sötét mozzanatára fényt vetül. Újra és újra felmerül a kérdés: vajon nem történhetett volna másképpen az, aminek éppen kontinensünk keresztény szellemi örökségének megfelelően másképpen kellett volna megtörténnie?

Miskolczy Ambrus